М.В. Касьян, С.І. Чимшит, С.М. Війт,
Дніпропетровський національний університет

НОРМАТИВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ БАНКІВ В ОБЛАСТІ КРЕДИТУВАННЯ ТА УПРАВЛІННЯ КРЕДИТНИМ РИЗИКОМ ШЛЯХОМ ФОРМУВАННЯ РЕЗЕРВУ НА ПОКРИТТЯ МОЖЛИВИХ ЗБИТКІВ

Вступ. Мета резервування — зменшити вразливість банківської системи від подій на ринку, викликаних зміною якості їхніх ризикованих активів, зокрема, кредитного портфеля. У цьому зацікавлені як комерційні банки, так і органи нагляду. Формування резерву є важливою технологією управління кредитним ризиком, що обов'язково повинна бути включена до кредитних процедур. Регламентацію діяльності комерційних банків у сфері кредитування, зокрема формування резерву на випадок можливих збитків від кредитних операцій, здійснює Центральний банк.

Раніше нами було проаналізовано ряд документів, на підставі яких здійснюється нормативне регулювання діяльності банків у сфері кредитування, а саме: закон України «Про банки і банківську діяльність» та такі нормативно-правові акти Національного банку, як Інструкція «Про порядок регулювання діяльності банків в Україні» (раніш — Інструкція №10 «Про порядок регулювання та аналіз діяльності комерційних банків»). До 2004 року існувало також Положення «Про кредитування», яке було скасовано 18.02.2004 постановою Правління Національного банку України № 54. Окрім того, ряд документів лишився поза увагою попередньої статті: наприклад, при здійсненні операцій із заставою комерційні банки керуються законом України «Про заставу», Громадянським Кодексом України та іншими законодавчими актами та нормативними документами України.

Особливе практичне значення має Положення «Про порядок формування і використання резерву для відшкодування можливих втрат по кредитних операціях комерційних банків» [5; 6] (далі — Положення), що потребує окремого розгляду як найбільш цікаве щодо застосування при управлінні кредитним ризиком.

Постанова задачі. Мета цієї статті — по-перше, це аналіз ролі Положення в такому важливому аспекті, як управління кредитним ризиком шляхом створення резерву при кредитуванні клієнтів — юридичних осіб, в організації нормативного регулювання процесу кредитування. По-друге, розгляд розвитку в динаміці нормативної бази банківської системи України в області вимог щодо формування резерву. А по-третє, систематизація обов'язкових вимог Національного банку, які мають бути враховані комерційними банками (КБ) при створенні власних кредитних технологій, а також пошук «слабких місць», які мають бути допрацьовані самими КБ для вдосконалення кредитних процедур.

Результати. Особливої уваги серед усіх зазначених документів заслуговує Положення «Про порядок формування і використання резерву для відшкодування можливих втрат по кредитних операціях комерційних банків» [6; 7], оскільки воно безпосередньо присвячене управлінню кредитним ризиком. Положення стосується таких двох важливих способів управління ризиком, як:

• управління кредитним ризиком шляхом створення резерву (тобто внутрішнє страхування);

• управління кредитним ризиком шляхом оцінки фінансового стану позичальника (оцінка ступеню ризику).

В управлінні кредитними ризиками чималу роль відіграє класифікація кредитів, або рейтингова система, а також формування резерву на покриття збитків від кредитів. Це питання в будь-якій країні знаходиться під пильною увагою менеджменту банків, банківських аудиторів і органів з нагляду. Класифікація кредитних операцій, згідно з [7], — це оцінка рівня ризику за кожною кредитною операцією з урахуванням фінансового стану позичальника, стану обслуговування позичальником кредитної заборгованості та рівня забезпечення кредитної операції.

Система рейтингу кредиту за якістю є важливим інструментом систематичної оцінки ступеня кредитного ризику. Вона не тільки широко застосовується банками для перевірки кредитів і моніторингу активів, але також допомагає визначити доход від кредиту у зв'язку з ризиком, що при цьому виникає.

Банки звичайно створюють свої власні системи рейтингу кредиту по якості. Звичайно це робиться за допомогою класифікації ризиків, присвоюючи певні чи числа букви різним категоріям ризику. Крім того, термін «класифікований» кредит часто належить до офіційної системи класифікації, що використовують органи нагляду. Системи класифікації існують у будь-яких банківських системах і часто переглядаються відповідно до вимог часу.

Альтернативним захистом від кредитних ризиків є зовнішнє страхування. У першій половині 90-х років

комерційні банки в Україні для страхування кредитних ризиків нерідко удавалися до послуг вітчизняних страхових компаній. Відносини між ними закінчилися взаємним розчаруванням після численних фактів неповернення кредитів і відмовлень страховиків від виплат страхового відшкодування.

Банки пояснювали це необов'язковістю страхових компаній, а страховики — змовою банків з позичальниками. Насправді існує безліч причин цього явища: від некомпетентності тих та інших, що проявилася в невмінні вирішувати комплексні задачі, що виходять за рамки вузькопрофесійних навичок, до неврегульованості законодавчої бази, що регламентує взаємини між кредитором, страховиком і позичальником.

Взаємна ізольованість основних учасників кредитно-страхових відносин — банку й страхової компанії — призводила до непогодженості їхніх дій і відсутності необхідних заходів для захисту їхніх інтересів.

Фактично кредитор і страховик у питаннях контролю позичальника багато в чому покладалися один на одного, при цьому самостійно захищаючись від усіх, у тому числі й від свого партнера. Страхові компанії в договори страхування штучно вводили юридичні «пробіли», що дозволяли при необхідності уникнути відповідальності.

У результаті подібної практики страхових компаній довіра банків до них була підірвано й банківська система була змушена самостійно подбати про створення системи захисту, альтернативному зовнішньому страхуванню, що дискредитувало себе.

Така методика знайшла своє відображення в Положенні «Про порядок формування і використання резерву для відшкодування можливих втрат по кредитних операціях комерційних банків». На його підставі Національний банк здійснює керування ризиками по операціях, пов'язаних із кредитуванням. У Положенні як такі операції розглядаються кредитування юридичних осіб, кредитування фізичних осіб, кредитування банків, а також операції з векселями, зобов'язання по наданих гарантіях, поручительствам і авалям.

Ця стаття ставить за мету виконати аналіз зазначеного Положення в аспектах управління комерційним банком власним кредитним портфелем при роботі з юридичними особами та діяльності Національного банку з управління ризиками, що виникають при кредитуванні клієнтів—юридичних осіб, а також аналіз принципово нових підходів, сформульованих у новій редакції Положення порівнянно з раніше діючими.

Розглянемо місце резерву для покриття збитків по кредитних операціях у сучасній системі страхових резервів. У банківській системі України зараз використовуються наступні види резервів: статутний, обов'язковий, резерв страхування внесків фізичних осіб і компенсацій витрат від активних операцій. Останні, у свою чергу, поділяються на резерви під кредитні операції, під операції з цінними паперами, під дебіторську заборгованість і резерв майбутніх витрат і платежів.

Під обов'язковими резервами розуміють кошти комерційних банків, що зберігаються в Центральному банку згідно з нормативами, передбаченими чинним законодавством для забезпечення деяких своїх операцій.

Ці резерви з наукової точки зору можуть виступати як інструменти грошово-кредитної політики Національного банку і як інструменти підтримки ліквідності комерційних банків.

Положення про порядок формування і використання резерву для відшкодування можливих збитків по кредитних операціях банків у першій редакції було затверджено постановою Правління Національного Банку України від 29 вересня 1997 року № 323 [6] (далі — Положення № 323).

Постановою правління Національного Банку України від 06.07.2000 р. № 279 затверджується Положення про порядок формування і використання резерву для відшкодування можливих збитків по кредитних операціях банків [7] (далі — Положення № 279), і визнається недійсним Положення № 323 (зі змінами і доповненнями).

Нова редакція Положення була прийнята після того, як змінилися стандарти бухгалтерського обліку у зв'язку з переходом на міжнародний план рахунків. У результаті коефіцієнти, використовувані раніше комерційними банками при аналізі фінансового стану підприємства, втратили актуальність. Однією з причин прийняття нового Положення виявилося те, що після перевірки низки комерційних банків щодо правильності формування ними резерву по кредитних операціях і визначення ними рейтингу кредиту й оцінки фінансового стану позичальника Національний банк залишився незадоволений діючими в банках методиками аналізу. У Положенні № 279 з метою уніфікації методик кредитного аналізу введені додаткові обов'язкові критерії для розрахунків.

Нова редакція Положення значно посилила вимоги до формування резерву для відшкодування можливих збитків по кредитах комерційних банків, що призвело до збільшення відрахувань банками в резерв.

Положення № 279 включає низку інших вимог до резервування кредитних операцій комерційними банками, що істотно відрізняють його від раніше діючого Положення № 323. Ці відзнаки будуть проаналізовані нижче. Наведемо ключові моменти Положення, що стосуються управління кредитними ризиками при кредитуванні позичальника—юридичної особи.

Розглянемо основні положення методики і кри-

терії класифікації кредитних операцій. Відповідно до визначення, що дається Положенням №279, під **кредитним ризиком** розуміється ризик невиконання позичальником зобов'язань по кредитних операціях (тобто ризик того, що сплата позичальником відсотків і основного боргу по кредитних операціях буде проводитися з відхиленнями від умов кредитної угоди чи взагалі не буде проводитися).

Відповідно до Положення комерційні банки зобов'язані створювати спеціальні грошові резерви для компенсації своїх можливих втрат від неповернення основної суми кредитів. Необхідність формування такого резерву зумовлена кредитними ризиками, що притаманні банківській діяльності.

Згідно з Положенням №279, мета формування й використання резерву під кредитні ризики — підвищення надійності й стабільності банківської системи, захист інтересів кредиторів і вкладників банків. Створення резерву під кредитні ризики по суті є визнанням витрат для відображення реального результату діяльності банку з урахуванням погіршення якості його активів чи підвищення ризикованості кредитних операцій.

Централізована турбота держави про, здавалося б, внутрішні проблеми банків пояснюється прагненням держави уникнути банкрутства окремих банків, що може вплинути на стійкість банківської системи в цілому й призвести до пред'явлення масових претензій вкладників банків до держави.

Зворотною стороною подібної турботи держави є необхідність «заморожування» частини оборотних ресурсів банків, що для них украй небажано.

Резерв КБ формується для покриття можливих збитків, що виникають у результаті кредитної діяльності і використовується тільки на покриття безнадійної кредитної заборгованості. Відповідно до Положення № 279 резерв використовується лише для покриття збитків від непогашеної позичальниками заборгованості по кредитних операціях **по основному боргу,** стягнення якого неможливо.

У банківській системі України при формуванні резерву по кредитних ризиках є чіткий поділ на резерв по **стандартній** і **нестандартній заборгованості** по кредитних операціях. При цьому безнадійна кредитна заборгованість за рішенням Правління банку списується саме за рахунок резерву під нестандартну заборгованість.

Спочатку з метою розрахунку резерву під кредитні ризики класифікація кредитів і оцінка кредитних ризиків здійснювалася банками по **двох наступних критеріях:**

- оцінка фінансового стану позичальника;
- погашення позичальником заборгованості по основному боргу й відсоткам. (Зараз враховується також здатність обслуговувати борг і надалі.)

У новій редакції Положення №279 введений також третій критерій:

- рівень забезпеченості кредитної операції.

Отже, методика, розроблена Національним банком для визначення рейтингу кредиту, базується на віднесенні його до визначеної групи ризику з обліком двох основних критеріїв: **фінансового стану позичальника** й **становища кредиту.**

За результатами аналізу кожного з цих показників здійснюється класифікація кредитного портфеля. У результаті цієї класифікації визначається категорія кожної кредитної операції, що, відповідно до цієї методики Національного банку, може бути **«стандартною»**, **«під контролем»**, **«субстандартною»**, **«сумнівною»** чи **«безнадійною»**.

Такий критерій, **як рівень забезпеченості кредитної операції**, впливає на фактичний розмір формованого по цьому кредиту резерву залежно від тієї групи ризику, до якої віднесений кредит.

Такий аналіз необхідний для визначення валового кредитного ризику. При розрахунку резерву для покриття можливих утрат по кредитних операціях визначається **«чистий кредитний ризик»** шляхом зменшення **«валового кредитного ризику»** на вартість прийнятного забезпечення. Банки зобов'язані формувати резерв на повну суму чистого кредитного ризику по основному боргу позичальника, зваженого на **відповідний коефіцієнт резервування**, по всіх видах кредитних операцій.

Згідно з Положенням № 279 резерв формується також **по прострочених доходах** на термін понад 30 днів. Відповідно до нього тепер заборгованість по нарахованих доходах, що прострочені на термін понад 30 днів, відноситься до **нестандартної заборгованості**.

Обмеження цілей створення резерву тільки компенсацією основної суми кредиту, яке існувало до 2000 року, представлялося недостатнім в умовах інфляції, властивій Українській економіці, і все ще досить високих процентних ставок порівняно з міжнародною практикою (хоча зараз досягнута відносна стабільність, протягом кількох років у минулому вони досягали 100% і більше). Зазначене обмеження істотно знижувало захисні властивості Положення. Слід зазначити, що це нововведення призвело до подальшого збільшення розміру формованих банками резервів, які й без того були значні.

Запропонована рейтингова методика оцінки кредитних ризиків, що базується одночасно на декількох критеріях, становить інтерес не тільки з погляду формування страхового резерву, адекватного реально

існуючому кредитному ризику, але й з погляду оцінки фінансового стану позичальника.

Національний банк використовує цю методику, насамперед, як нормативну базу для резервування.

Цінність методики для комерційних банків полягає в оцінці фінансового стану позичальника й у можливості здійснення поточного контролю стану кредитного портфеля. Таким чином, у Положенні прослідкується ще одна мета — зниження кредитного ризику банку при формуванні кредитного портфеля шляхом проведення всебічного аналізу фінансової діяльності потенційного позичальника з позиції його кредитоспроможності, а також здійснення періодичного контролю діючих кредитів. Такий аналіз повинний надати керівництву банку інформацію, що дозволяє оцінити імовірність виконання клієнтом своїх зобов'язань перед банком і прийняти відповідні управлінські рішення.

Друга мета буде досягнута в тому випадку, якщо ця методика дозволить при здійсненні поточного моніторингу кредитного портфеля вчасно виявити виникаючі ризики неповернення кредитів, щоб не допустити появи нових проблемних кредитів, а не тільки сформувати резерви для покриття вже наявних збитків. Теоретично це можливо.

Перший критерій, за яким здійснюється класифікація кредитних операцій, — **оцінка фінансового стану позичальника.**

У ранніх редакціях Положення № 323 критерії оцінки фінансового стану повинні були встановлюватися кожним комерційним банком самостійно з урахуванням зазначених у ньому вимог. Методика проведення цієї оцінки повинна була бути розроблена безпосередньо комерційним банком і затверджена його Правлінням. Важливо відзначити, що діюча редакція Положення №279 вже ставить за обов'язок банкам розробити внутрішньобанківське положення про порядок проведення кредитних операцій і методику проведення оцінки фінансового стану позичальника, яка є невід'ємним додатком до нього. Ці документи повинні в обов'язковому порядку подаватися за вимогою уповноважених співробітників Національного банку.

Оцінку фінансового стану позичальника необхідно проводити безпосередньо перед видачею кредиту і щокварталу. Основні документи, на основі яких повинен здійснюватися зазначений аналіз, — баланси і звіти про фінансові результати. Національний банк зобов'язує (раніш рекомендував) проводити даний аналіз у динаміці. З 2003 року встановлена обов'язкова періодичність аналізу.

Порівняно з традиційною страховою практикою, закладена в Положенні ідея періодичного контролю рівня ризику з метою корекції раніше виконаного прогнозу зворотності кредиту є прогресивною. При визначенні рівня ризику страхові компанії традиційно обмежуються оцінкою тільки його початкового значення, на підставі якого і встановлюється постійний тариф.

Спочатку Національний банк для ***обов'язкового*** використання в оцінці фінансового стану давав наступні 4 показники [6]:

- коефіцієнт загальної ліквідності;
- коефіцієнт абсолютної ліквідності;
- коефіцієнт співвідношення позикових і власних коштів;
- коефіцієнт маневреності власних коштів.

У Положенні №279 основні економічні показники діяльності клієнта, використовувані для здійснення оцінки фінансового стану позичальника—юридичної особи, розділені на кілька груп. Це:

1. Показники **платоспроможності** позичальника, до яких відносяться: коефіцієнт миттєвої ліквідності, що характеризує, як швидко короткострокові зобов'язання можуть бути погашені високоліквідними активами; коефіцієнт поточної ліквідності, що характеризує можливість погашення короткострокових зобов'язань у встановлений термін; коефіцієнт загальної ліквідності, що характеризує, наскільки обсяг короткострокових зобов'язань і розрахунків можна погасити за рахунок усіх ліквідних активів.

2. Показники **фінансової стійкості:** коефіцієнт маневреності власних коштів, що характеризує ступінь мобільності використання власних коштів; співвідношення залучених і власних коштів (коефіцієнт незалежності), що характеризує ступінь фінансового ризику.

3. Показники **рентабельності:** рентабельність активів, рентабельність продажів.

4. Аналіз грошових потоків підприємства-позичальника, що Положення № 279 рекомендує здійснювати на підставі такого показника, як співвідношення чистих надходжень на всі рахунки позичальника (у тому числі відкриті в інших банках) до суми основного боргу по кредитній операції і відсотками по ній з урахуванням терміну дії кредитної угоди (для короткострокових кредитів). Крім цього, остання редакція Положення № 279 при аналізі оборотів за рахунками позичальника приділяє увагу таким факторам, як наявність рахунків в інших банках і наявність картотеки неплатежів, яку треба аналізувати у динаміці.

Також аналізуються: обсяг реалізації; склад та динаміка дебіторсько-кредиторської заборгованості (за останній звітний та поточний роки); собівартість продукції (у динаміці); прибутки та збитки (у динаміці); кредитна історія (погашення кредитної заборгованості в минулому, наявність діючих кредитів).

Слід зазначити, що останні показники в діючій

редакції надані для обов'язкових розрахунків, тоді як раніше Положення № 323 надавало їх у рекомендаційному порядку.

Наведена низка коефіцієнтів для розрахунків цих показників.

Показники платоспроможності позичальника:

1) **коефіцієнт миттєвої ліквідності** (КЛ1), що характеризує те, як швидко короткострокові зобов'язання можуть бути погашені високоліквідними активами:

$$КЛ1 = \frac{Ав}{Зп},$$

де *Ав* — високоліквідні активи, до яких належать грошові кошти, їх еквіваленти та поточні фінансові інвестиції,

Зп — поточні (короткострокові) зобов'язання, що складаються з короткострокових кредитів і розрахунків з кредиторами.

З 2007 року банки повинні визначати значення показників платоспроможності позичальника та його фінансової стійкості з урахуванням статистичних даних галузі господарства, у якій він працює, і даних про результати його діяльності. Раніш оптимальне теоретичне значення показника КЛ1 було встановлене не менше ніж 0,2;

2) **коефіцієнт поточної ліквідності** (КЛ2), що характеризує можливість погашення короткострокових зобов'язань у встановлені строки:

$$КЛ2 = \frac{Ал}{Зп},$$

де *Ал* — ліквідні активи, що складаються з високоліквідних активів, дебіторської заборгованості, векселів одержаних,

Зп — поточні (короткострокові) зобов'язання, що складаються з короткострокових кредитів і розрахунків з кредиторами.

До 2007 року оптимальне теоретичне значення показника КЛ2 було встановлене не менше ніж 0,5;

3) **коефіцієнт загальної ліквідності** (КП), що характеризує те, наскільки обсяг короткострокових зобов'язань і розрахунків можна погасити за рахунок усіх ліквідних активів:

$$КП = \frac{Ао}{Зп},$$

де *Ао* — оборотні активи,

Зп — поточні (короткострокові) зобов'язання, що складаються з короткострокових кредитів і розрахунків з кредиторами.

До 2007 року оптимальне теоретичне значення показника КП було встановлене не менше ніж 2,0.

Показники фінансової стійкості позичальника:

1) **коефіцієнт маневреності власних коштів** (КМ), що характеризує ступінь мобільності використання власних коштів:

$$КМ = \frac{Вк - Ан}{Вк},$$

де *Вк* — власний капітал підприємства,

Ан — необоротні активи.

До 2007 року оптимальне теоретичне значення показника КМ було встановлене не менше ніж 0,5;

2) **коефіцієнт незалежності** (КН), що характеризує ступінь фінансового ризику:

$$КН = \frac{Зк}{Вк},$$

де *Зк* — залучені кошти (довгострокові та поточні зобов'язання),

Вк — власний капітал.

До 2007 року оптимальне теоретичне значення показника КН було встановлене не більше ніж 1,0.

Показники рентабельності:

1) **рентабельність активів:**

$$Р = \frac{Пч}{А},$$

де *Пч* — чистий прибуток,

А — активи;

2) **рентабельність продажу:**

$$Р = \frac{Пч}{Ор},$$

де *Пч* — чистий прибуток,

Ор — обсяг реалізації продукції (без ПДВ).

Аналіз грошових потоків позичальника має здійснюватися з урахуванням такого показника:

1) співвідношення чистих надходжень на всі рахунки позичальника (у тому числі відкриті в інших банках) до суми основного боргу за кредитною операцією та відсотками за нею з урахуванням строку дії кредитної угоди (для короткострокових кредитів):

$$К = \frac{(Нсм * п) - (Зм * п) - Зі}{Ск},$$

де *Нсм* — середньомісячні надходження на рахунки позичальника протягом трьох останніх місяців (за винятком кредитних коштів),

Ск — сума кредиту та відсотки за ним,

п — кількість місяців дії кредитної угоди,

Зм — щомісячні умовно-постійні зобов'язання позичальника (адміністративно-господарські витрати тощо),

Зі — податкові платежі та сума інших зобов'я-

зань перед кредиторами, що мають бути сплачені з рахунку позичальника, крім сум зобов'язань, строк погашення яких перевищує строк дії кредитної угоди (за даними останнього балансу).

Для суб'єктів господарської діяльності, діяльність яких пов'язана з сезонним характером виробництва, середньомісячна сума надходжень визначається за 12 місяців. Оптимальне теоретичне значення показника К — не менше ніж 1,5.

Слід зазначити, що у формулах для розрахунку цих коефіцієнтів Національний банк указує не конкретні статті чи розділи балансу й звіту про фінансові результати підприємства, а дає більш загальну інформацію про зміст показників у порівнянні з ранніми редакціями Положення №323.

Методика рекомендує банкам самостійно установити нормативні значення й відповідні бали для кожного показника залежно від його вагомості (значимості) серед інших показників, що можуть свідчити про найбільшу імовірність виконання позичальником (контрагентом банку) зобов'язань по кредитних операціях. При цьому позичальників рекомендується розбити на групи згідно з визначеними самим банком критеріями (наприклад, по галузях економіки, сезонності виробництва, оборотності засобів клієнта, ліквідності його чи балансу становищу на ринку). Вага кожного з показників визначається індивідуально для кожної групи позичальників.

У Положенні давалося тільки оптимальне теоретичне значення кожного показника, а зараз воно дається тільки за одним показником. Це означає, що при розробці власної методики банкам, по-перше, необхідно самостійно визначити діапазон значень даних показників; по-друге, розбити даний діапазон на групи значень і для кожної групи встановити відповідний бал; по-третє, самостійно визначити питому вагу кожного з показників в усій групі показників, що розраховуються в конкретній банківській методиці. Крім того, усі перераховані вище дії здійснюються для кожної з груп позичальників, і банку необхідно визначити дані значення для кожної з груп, не говорячи вже про те, що групування в кожному банку буде індивідуальним.

Автори вважають найбільш імовірним критерієм групування такий, який діє по сектору економіки, до якого належить підприємство. Сезонність виробництва притаманна певній галузі, тому дублює попередній показник. Оскільки такі показники, як оборотність коштів і ліквідність балансу, уже задіяні при розрахунку коефіцієнтів, повторно їх використовувати недоцільно, а критерій групування «положення підприємства на ринку» є дуже спірним в умовах вітчизняної економіки, коли частку підприємства на ринку досить складно визначити, за виключенням рідких випадків, коли клієнт займає безумовно домінуюче положення. Однак більшість позичальників комерційних банків працюють у сфері дрібного й середнього бізнесу. Таким чином, серйозним недоліком цієї методики є повна відсутність яких-небудь рекомендацій про можливі теоретичні й оптимальні значення кожного коефіцієнта по секторах економіки, через те що комерційні банки не мають у своєму розпорядженні достатньої статистичної бази.

У зв'язку із зазначеним вище уніфікація банківських методик Положенням є дуже умовною.

Також можуть бути враховані ***суб'єктивні чинники***, що характеризуються такими показниками: ринкова позиція позичальника та його залежність від циклічних і структурних змін в економіці та галузі промисловості; наявність державних замовлень і державна підтримка позичальника; ефективність управління позичальника; професіоналізм керівництва та його ділова репутація; інша інформація.

Отже, для оцінки фінансового стану позичальника-юридичної особи банк повинний враховувати як об'єктивні, так і суб'єктивні економічні показники його діяльності.

Очевидно, що приведені вище показники можуть характеризувати в основному тільки устояну діяльність позичальника, а не її розширення чи, тим більше, будь-які нові напрямки. Отже, кредитування, виконуване на основі цього аналізу, може здійснюватися переважно для поповнення обігових коштів позичальника.

Деякі з показників (наприклад, **наявність державних замовлень і державної підтримки позичальника**) в умовах величезної внутрішньої заборгованості держави на практиці можуть мати не позитивне, як це передбачено Положенням, а негативне значення. Наведених показників явно недостатньо для оцінки поверненості кредиту, навіть спрямованого на поповнення оборотних коштів.

Для проведення більш детального аналізу, крім запропонованих мінімально необхідних критеріїв, Національний банк рекомендує комерційним банкам самостійно встановлювати додаткові критерії оцінки фінансового стану позичальника, що підвищують вимоги до показників з метою адекватної оцінки кредитних ризиків і належного контролю над ними.

Серйозним недоліком коефіцієнтного аналізу є те, що він здійснюється на основі тільки тих даних, що містяться в балансі й звіті про фінансові результати підприємства. Оскільки баланси складаються на звітні дати, то, з одного боку, реальні показники діяльності підприємства можуть «ретушуватися» з метою одержання більш «красивої» в очах банку картини. З іншого боку, ні для кого не є секретом те, що в нашій економічній ситуації багато підприємств використовують

практику штучного заниження прибутку в звітності з метою відхилення від податків. Тому про достовірність інформації, отриманої на основі аналізу тільки даних балансу й звіту про фінансові результати, залишається лише здогадуватися.

Крім того, необхідно враховувати специфіку вітчизняних підприємств. Як правило, великі заводи, що були державними підприємствами, мають у балансі значні основні фонди й власні засоби, у зв'язку з чим вони виглядають у коефіцієнтних показниках набагато привабливішими, ніж невелике торгове підприємство, що працює на орендованих площах і практично не має основних засобів. При цьому це торгове підприємство може мати стабільний бізнес, що приносить добрий прибуток, а колишні державні підприємства часто збиткові і знаходяться на картотеці. Крім того, їхні основні фонди найчастіше застарілі, і в разі потреби їхньої реалізації банк може зіткнутися зі значними складностями.

Іншим прикладом неадекватності показників, розрахованих на основі балансу, можуть бути показники ліквідності. Як відомо, найбільш ліквідними активами вважаються кошти в касі підприємства, на поточному й інших рахунках. Але, по-перше, ця сума в балансі являє собою залишок на останнє число кварталу й зовсім не говорить про те, які суми в середньому залишаються в касі й на рахунках підприємства. Крім того, більшість підприємств вважає недоцільним тримати значні кошти в касі й на рахунках, бо це знижує їх обіговість, а отже, і прибуток підприємства. Водночас через рахунок клієнта та його касу протягом дня можуть проходити значні грошові обороти.

Класифікація позичальників відповідно до Положення № 323 здійснювалася за результатами оцінки їх фінансового стану з урахуванням ***перспектив його розвитку***. Зараз ураховується ще й ***рівень забезпеченості кредиту***. Причому тепер при першокласному забезпеченні клас позичальника можна підвищити.

Позичальники, як і в ранніх редакціях Положення № 323, розбито на 5 класів, але Положення № 279 вводить цілий ряд додаткових критеріїв для віднесення позичальника до того чи іншого класу:

Клас «А» — фінансова діяльність дуже добра й дає можливість погашення суми основного боргу по кредиту й відсотків вчасно, а також можна зробити висновок, що фінансова діяльність і далі буде залишатися на такому ж високому рівні.

Положення № 279 вводить такі додаткові вимоги:

— економічні показники, розраховані відповідно до затвердженої внутрішньобанківської методики, повинні бути в межах установлених значень. Положення, що прибутковість і рівень рентабельності повинні бути вище середньогалузевого рівня, виключено;

— відмінна ділова репутація керівництва;

— бездоганна кредитна історія;

— було виключено положення, що забезпечення цього кредиту повинне бути ***першокласним***, і це має сенс, бо забеспеченя кредиту не має відношення до фінансового стану позичальника;

— замість того додано положення, що одночасно можна зробити висновок, що фінансова діяльність і надалі проводитиметься на високому рівні.

Клас «Б» — фінансова діяльність добра чи дуже добра, але ймовірність підтримування її на цьому рівні протягом тривалого часу є низькою.

Нові вимоги:

Аналіз коефіцієнтів фінансового стану позичальника може свідчити про негативні тенденції в діяльності позичальника. Недоліки в діяльності позичальників, які належать до класу «Б», мають бути лише потенційними. За наявності реальних недоліків клас позичальника потрібно знизити.

Вимоги, що було додано щодо забезпечення кредиту, зараз вилучено: забезпечення даного кредиту не має викликати жодних сумнівів; якщо рівень забезпечення за окремою кредитною операцією не відповідає умовам визначеного класу, то позичальника слід віднести на клас нижче, а якщо забезпечення є першокласним, то клас позичальника можна підвищити.

Клас «В» — фінансова діяльність задовільна. Положення №279 уточнює, що платоспроможність клієнта свідчить про ймовірність несвоєчасного й не в повній сумі погашення заборгованості за кредитом. Але повинна спостерігатися можливість поліпшення ситуації.

Положення, що при цьому рентабельність нижче середньогалузевого рівня, якщо такий визначається, вилучено.

Новим критерієм є також те, що забезпечення кредитної операції має бути ліквідним і не викликати сумнівів щодо оцінки його вартості, правильності оформлення угод про забезпечення тощо. А пункт, що проблеми можуть стосуватися стану забезпечення за кредитними операціями, необхідної документації, що свідчить про наявність і ліквідність застави, вилучено.

Клас «Г» — фінансова діяльність незадовільна (економічні показники не відповідають установленим значенням) і спостерігається її нестабільність протягом року. Відповідно до Положення №279, у цьому випадку імовірність повного погашення заборгованості за кредитом і відсотками низька, і є ризик значних збитків.

Новими є такі вимоги:

— якщо немає безсумнівних підтверджень поліпшення протягом одного місяця фінансового стану позичальника чи рівня забезпечення по кредитній опе-

рації, позичальника потрібно класифікувати на клас нижче (клас «Д»);

— проблеми можуть стосуватися стану забезпечення за кредитом, потрібної документації щодо забезпечення, яка свідчить про наявність (схоронність) і його ліквідність тощо. Пункт, згідно з яким позичальника, якому виданий кредит під сумнівне забезпечення чи без забезпечення і який віднесений до цього класу на підставі оцінки його фінансового стану, потрібно класифікувати на клас нижче (клас «Д»), вилучено.

Клас «Д» — фінансова діяльність незадовільна. Відповідно до Положення №279, мається на увазі наявність збитків, відсутність ліквідної застави (чи безумовної гарантії), показники не відповідають установленим значенням, імовірність виконання зобов'язань з боку позичальника/контрагента банку практично відсутня.

Редакції Положення, починаючи з 24.10.2000 р., приділяли увагу віднесенню до відповідних класів позичальників із незабезпеченими (бланковими) кредитами. При цьому вимоги віднесення до класу «А» або «Б» таких позичальників були дуже жорсткі, таким чином, звичайний незабезпечений кредит міг бути класифікований не вище класу «В» (окрім овердрафтів, де не зважалося на наявність забезпечення). Зараз ці положення скасовано.

У перших редакціях Положення №279 був також дозвіл підвищити клас позичальника, якщо забезпечення за кредитною операцією є першокласним. З цього можна зробити досить негативний висновок: прослідкувалася тенденція відходу від прийнятого у світовій практиці принципу «перевага якості кредиту (важливою складовою якої є фінансовий стан клієнта) над заставою». Зараз ці пункти вилучено, що більш відповідає світовій практиці.

Новою вимогою Положення №279 є також те, що позичальники повинні класифікуватися не вище класу «Г» у тому випадку, якщо відсутня достовірна фінансова звітність, а також належним чином оформлені документи, на підставі яких була здійснена кредитна операція.

Зважаючи на те, що зараз позичальники повинні в обов'язковому порядку подавати баланс і звіт про фінансові результати в податкові органи тільки один раз у рік, у банків є можливість одержати тільки річний баланс, офіційно завірений податковою інспекцією. Квартальні чи навіть місячні баланси складаються підприємствами спеціально для банків і ділових партнерів, тому єдиною гарантією їхньої вірогідності може бути тільки печатка підприємства й підписи уповноважених осіб. У такому випадку інформація приймається на умовах довіри банку до позичальника. Таким чином, дана вимога Положення є сумнівною.

Безумовно, позитивним моментом для комерційних банків є те, що Положення №279 дозволяє не знижувати клас позичальника, віднесеного до категорії «А» чи «Б», при пролонгації кредитної операції в тому випадку, якщо не спостерігається погіршення фінансового стану позичальника й відсотки платяться вчасно. Така операція вважається терміновою, тобто пролонгованою без зниження класу позичальника.

Це трактування дозволяє більш реально оцінювати кредитний ризик і дозволяють уникнути зайвого відрахування коштів у резерв.

Розглянемо групування кредитних операцій по стану обслуговування боргу позичальником і класифікацію кредитного портфеля. **Оцінка стану обслуговування боргу** — це другий критерій, застосовуваний при визначенні категорії кредитної операції Ця оцінка здійснюється ***щомісяця***.

Прийнята раніше класифікація по стані погашення позичальником основного боргу й відсотків по кредиті залишилася незмінної, однак змінилися вимоги по віднесенню позичальників до конкретної групи. Відповідно до Положення №279, ця оцінка є:

«доброю» — якщо заборгованість за кредитом і відсотки по ньому платяться у встановлений термін чи з максимальною затримкою до семи календарних днів,

або кредит пролонгований без зниження класу позичальника й відсотки по ньому платяться в установлений термін чи з максимальною затримкою до семи календарних днів,

або кредит пролонгований зі зниженням класу позичальника до 90 днів і відсотки по ньому платяться в установлений термін чи з максимальною затримкою до семи календарних днів (раніше «добру» оцінку міг одержати кредит, якщо заборгованість за кредитом і відсотками сплачується вчасно або кредит був один раз пролонгований на термін не більш 90 днів),

«слабкою» — якщо заборгованість за кредитом прострочена від 8 до 90 днів і відсотки по ньому платяться з максимальною затримкою від 8 до 30 днів,

або кредит пролонгований зі зниженням класу позичальника на термін від 91 до 180 днів, але відсотки платяться в чи термін з максимальною затримкою до 30 днів (раніше слабку оцінку одержував той кредит, прострочена заборгованість по тілу і відсоткам якого складала не більш 90 днів, або кредит, пролонгований на термін більш 90 днів, відсотки по якому сплачуються),

«незадовільною» **— якщо заборгованість за кредитом прострочена понад 90 днів,**

або кредит пролонгований зі зниженням класу позичальника понад 180 днів (раніше — якщо про-

Таблиця 1

Фінансовий стан позичальника (клас)	Обслуговування боргу позичальником (група)		
	„добре”	***„слабке”***	***„незадовільне”***
„А”	„стандартна”	„під контролем”	„субстандартна”
„Б”	„під контролем”	„субстандартна”	„сумнівна”
„В”	„субстандартна”	„сумнівна”	„безнадійна”
„Г”	„сумнівна”	„безнадійна”	„безнадійна”
„Д”	„безнадійна”	„безнадійна”	„безнадійна”

Таблиця 2

Фінансовий стан позичальника (клас)	Обслуговування боргу позичальником (група)		
	„добре”	***„слабке”***	***„незадовільне”***
„А”	„стандартна”	„під контролем”	„субстандартна”
„Б”	„під контролем”	„субстандартна”	„субстандартна”
„В”	„субстандартна”	„субстандартна”	„ сумнівна”
„Г”	„сумнівна”	„сумнівна”	„безнадійна”
„Д”	„ сумнівна”	„безнадійна”	„безнадійна”

строчена заборгованість за кредитом складає понад 90 днів, або по кредиту, пролонгованому на термін вище 90 днів, відсотки не платяться).

Положення № 279 вказує також на необхідність враховувати зміни початкових умов кредитної угоди при визначенні групи кредитної операції, якщо в результаті умови для кредитора погіршилися.

На підставі зазначених критеріїв кредитний портфель класифікувався відповідно до табл. 1.

Нова редакція з 2007 року дещо пом’якшує вимоги (див. табл. 2).

Оглянемо критерії, згідно з якими в розрахунок приймається забезпечення по кредитних операціях. При визначенні розміру резерву сума заборгованості по кредитах зменшується на вартість прийнятого забезпечення; відповідно до Положення №323, це: гарантії уряду України; гарантії банків, зареєстрованих як юридичні особи в країнах, віднесених до категорії «А»; грошові внески й депозити позичальника, розміщені в цьому банку; майно, оформлене в заставу, і майнові права.

При цьому в розрахунок резерву банки повинні були брати не більш 50% балансової вартості майна (крім державних цінних паперів, що оцінювалися по ринковій вартості).

Зараз цей список значно розширений. Зараз, відповідно до Положення №279, у розрахунок резерву під кредитні ризики беруться **безумовні гарантії:** Кабінету Міністрів України; банків, що мають офіційний кредитний рейтинг не нижче, ніж інвестиційний клас; урядів країн категорії «А»; міжнародних багатосторонніх банків (Міжнародний банк реконструкції і розвитку, Європейський банк реконструкції і розвитку); починаючи з 24.10.2000, дозволяються забезпечені гарантії банків України;

і предмети застави: майнові права на грошові депозити, що розміщені в банку, що має офіційний кредитний рейтинг не нижче, ніж «інвестиційний клас», майнові права на грошові депозити, що розміщені в банку-кредиторі, за умови безперечного контролю й доступу банку-кредитора до цих засобів, обумовленого договором, у випадку невиконання позичальником зобов’язань по кредиту, а також іменні ощадні сертифікати, що випущені банком-кредитором; дорогоцінні метали, що належать позичальнику і знаходяться на збереженні в банку-кредиторі, і за умови безперечного права звертання банком-кредитором стягнення, обумовленого договором, на ці метали у випадку невиконання позичальником зобов’язань по кредиту, державні цінні папери, недержавні цінні папери — акції й облігації підприємств, ощадні сертифікати, інвестиційні сертифікати, зареєстроване нерухоме майно, рухоме майно, інші майнові права; з 2007 року — іпотечні облігації та іпотечні сертифікати.

Слід зазначити, що в переліку можливих гарантів страхові компанії, навіть закордонні, відсутні.

Страхування, будучи формою майнового права, не використовується Положенням як заставу. Отже,

гарантії страхових компаній не можуть уплинути на зменшення розміру резерву.

З цього можна зробити наступний висновок: Положення фактично зробило невигідним для банків співробітництво зі страховими компаніями в сфері страхування кредитів без заставного забезпечення зобов'язань страховика. Саме тому банки пропонують зацікавленим у співробітництві з ними страховим компаніям будувати такі відносини на депозитній основі. При цьому банки звільняються від необхідності створювати резерв, здобувають ліквідну заставу й додаткові оборотні кошти.

Однак такі умови співробітництва з банками є для багатьох страхових компаній неприйнятними внаслідок необхідності відволікання й «заморожування» власних обігових коштів. Тому відносини банків зі страховими компаніями в Україні обмежуються сферою страхування заставного майна, а не самого кредиту.

Виходячи зі ступеня прийнятності для вітчизняних позичальників різних форм забезпечення кредиту, передбачених Положенням, найбільш розповсюдженою з них є і буде довго залишатися застава майна.

До 01.05.2000 р. в розрахунок розміру резерву по кредитах, класифікованих як стандартні, вартість заставного майна чи майнових прав включалася в розмірі 50%, а по кредитах, класифікованих як «під контролем», «субстандартні», «сумнівні», — у розмірі 20% заставної вартості. По безнадійних кредитах, у випадку, якщо прострочена заборгованість не перевищувала 180 днів, у розрахунок резерву бралося не більш 20% вартості заставного майна, а при перевищенні цього терміну резерв формувався на всю суму заборгованості.

Таким чином, чим вище клас кредитної операції, тим у меншій сумі повинний бути сформований резерв, тому що розрахункова сума резерву зменшується на більшу суму тієї заставної вартості забезпечення, що береться в розрахунок.

У період з 01.05.2000 р. по 24.10.2000 для рухомого майна існували окремі коефіцієнти. Це призвело до сильного зростання суми формованих комерційними банками резервів, тому що в розрахунок бралася сума вартості застави рухомого майна в два рази менша, чим вартості нерухомого майна або майнових прав (відповідно 25% по «стандартних» кредитах, 20% по кредитах «під контролем», 10% по «субстандартних», а по «сумнівних» та «безнадійних» не бралася взагалі), тоді як раніше коефіцієнт для рухомого й нерухомого майна був однаковим. Таким чином, банкам стало вигідніше взяти в заставу, наприклад, майнові права по контрактах на закуповуваний товар, чим устаткування або автомобіль. Хоча досить спірне питання, яка з цих застав ризикованіша. Крім того, у той період на розмір резерву впливав і такий критерій, як *умови збереження застави*.

Зараз класифікація предметів застави дуже розширена (зміни відбулися з 2005 по 2007 рік).

Окремо існують тарифні сітки для предметів застави, безумовних гарантій та операцій фінансового лізингу, об'єктами якого є рухоме майно. При цьому до розрахунку резерву береться вартість об'єкта фінансового лізингу залежно від строку його перебування в лізингоодержувача (з дати передавання йому об'єкта).

Предмети застави беруться до розрахунку резерву під кредитні ризики за окремими коефіцієнтами для майнових прав на депозити, банківських металів, державних та недержавних цінних паперів, нерухомого майна, майнових прав на майбутнє нерухоме майно, рухомого майна та дорогоцінних металів, інших майнових прав.

Таке ранжування предметів застави є позитивною тенденцією.

Очевидно, що по кредитах, класифікованих як «безнадійні», банк формує резерв на всю суму боргу по кредиту незалежно від наявності застави.

Таким чином, видаючи кредит, банк може цілком уникнути необхідності створення резерву, вибравши забезпечення відповідного якості й вартості.

Найкращими для банків формами забезпечення є депозитні кошти (чи гаранта поручителя) і державні цінні папери, вартість яких ураховується цілком при створенні резерву.

Передбачене Положенням дисконтування вартості заставного майна пояснює існуюче прагнення банків забезпечити 2—4-кратне перевищення його вартості над сумою кредиту — це дозволяє звести до мінімуму чи навіть виключити витрати на резервування (крім інших зрозумілих переваг).

Нововведення Положення №279 — вимоги до перевірок застави: банкам рекомендується проводити перевірку стану заставного майна й за необхідності переглядати його вартість щокварталу, а також у випадку будь-якої пролонгації кредитного договору. Положення зобов'язує банки формувати резерв під кредитні ризики на всю суму основного боргу, якщо банк не здійснює перевірку стану заставного майна, а також відсутні документи, що засвідчують наявність і стан забезпечення.

Порядок розрахунку резерву під кредитні ризики перетерпів істотних змін у частині коефіцієнтів резервування. Порівняємо початкову й діючу тарифну сітку (табл. 3).

На підставі класифікації валового кредитного ризику і з урахуванням прийнятного забезпечення банк

Таблиця 3

Категорія кредитної операції	Коефіцієнт резервування (за ступенем ризику)	Коефіцієнт резервування (за ступенем ризику)
	Початкова сітка	*Діюча сітка (2007 р.)*
„стандартна”	2%	2%
„під контролем”	5%	10%
„субстандартна”	20%	40%
„сумнівна”	50%	80%
„безнадійна”	100%	100%

визначає чистий кредитний ризик по кожній кредитній операції і зважує його на встановлений коефіцієнт резервування.

Висновки.

Зараз банківська система відрізняється ростом відрахувань у резерви, що, безумовно, знижує прибутковість кредитних операцій. Однак разом з тим спостерігається така позитивна тенденція, як підвищення якості кредитного портфеля.

Поряд з очевидними достоїнствами Положення, що стосуються зниження ризикованості кредитних операцій, особливо реалізованою в Положенні ідеї обліку поточного рівня кредитного ризику, слід зазначити ряд негативних моментів.

У Положенні НБУ про резервування кредитних операцій задача забезпечення платоспроможності банків вирішена шляхом їхнього адміністративно-економічного тиску до створення страхових резервів, що досягається шляхом «заморожування» частини оборотних ресурсів банків. Це для них є вкрай небажаним, а створення страхових резервів призводить до скорочення кредитних ресурсів банків. Зазначені фактори спонукують комерційні банки не проводити резервування по кредитах у необхідному обсязі. Подібна прихована форма протидії значно знижує ефективність Положення.

Національний банк використовує цю методику, насамперед, як нормативну базу для резервування. У цілому Положення справляється з завданням залучення додаткових засобів у резерв Національного банку, вирішуючи проблему поповнення його ресурсів за рахунок комерційних банків. Підвищення якості кредитного портфеля досягається за рахунок зниження його прибутковості.

Цінність методики для комерційних банків полягає в деяких рекомендаціях щодо оцінки фінансового стану позичальника й у можливості здійснення поточного контролю стану кредитного портфеля, або моніторингу кредитів.

Спроба Національного банку знизити кредитні ризики банку при формуванні кредитного портфелю шляхом проведення всебічного аналізу фінансової діяльності потенційного позичальника з позиції його кредитоспроможності була б успішною, якби ця методика дозволила при здійсненні поточного моніторингу кредитного портфеля вчасно виявити виникаючі ризики неповернення кредитів і не припустити появи нових проблемних кредитів. Такий аналіз повинний був би надати керівництву банку інформацію, що дозволяє оцінити імовірність виконання клієнтом своїх зобов’язань перед банком і прийняти відповідні управлінські рішення.

Однак у результаті ми спостерігаємо, що ідея, закладена в Положенні, реалізується недосконало. Методика вимагає серйозної доробки з боку комерційних банків, оскільки на їх плечі Національний банк покладає левову частку проблем по управлінню кредитним ризиком. Крім того, пропоновані в Положенні критерії оцінки позичальників не передбачають кредитування нових виробництв і сфер діяльності.

Захищеність банківської системи досягається за рахунок зменшення й без того обмеженого обсягу ресурсів, що направляються на кредитування вітчизняного товаровиробника, і переходу банківської системи на принципи «натурального господарювання». При цьому в Україні ігноруються переваги професійної спеціалізації учасників фінансового ринку, тоді як у практиці розвинених країн присутнє тісне співробітництво між банками й страховими компаніями у сфері страхування кредитних ризиків.

Можна зробити висновок, що чіткої структури кредитоспроможності, яка необхідна для подальшого її аналізу, у розглянутих нормативних документах не наведено. І також не існує єдиної методики оцінки кредитоспроможності позичальника, не кажучи вже про пев-

ний алгоритм формування банками кредитних процедур та процедур щодо управління кредитним ризиком.

Література

1. **Закон** України «Про банки і банківську діяльність» // Відомості Верховної Ради (ВВР). — 2001. — № 5—6. — Ст. 30. 2. **Закон** України «Про заставу» // Відомості Верховної Ради (ВВР). — 1992. — № 47. — Ст. 642. Вводиться в дію Постановою ВР № 2655-XII (2655-12) від 02.10.92, ВВР, 1992, № 47, ст. 643. 3. **Положення** Національного банку України «Про кредитування», Затверджено постановою Правління Національного банку України № 246 від 28 вересня 1995 р. 4. **Інструкція** № 10 «Про порядок регулювання та аналіз діяльності комерційних банків», затверджена постановою Правління Національного банку України від 31.12.96 р. за № 343. 5. **Інструкція** «Про порядок регулювання діяльності банків в Україні», затверджена постановою Правління Національного банку України від 28.08.2001 № 368. 6. **Положення** «Про порядок формування та використання резерву для відшкодування можливих втрат за кредитними операціями банків», затверджене постановою Правління Національного банку України від 29.09.97 № 323. 7. **Положення** «Про порядок формування та використання резерву для відшкодування можливих втрат за кредитними операціями банків», затверджене постановою Правління Національного банку України від 06.07.2000 № 279. 8. **Постанова** Правління Національного банку України від 18.02.2004 № 54 «Про визнання такими, що втратили чинність, деяких постанов Правління Національного банку України». 9. **Положение** Национального банка Украины о резервировании кредитных операций и его влияние на отношение банков к страховым компаниям // Страховое дело. — 2000. — июнь. — С. 29.